

Каратаев Олжобай Кубатбекович
КЫРГЫЗДАРДЫН ДИНИЙ ИШЕНИМДЕРИНИН ПАНТЕОНУ: ЫЙЫК ЖЕР-СУУ
(IDUK JER-SUB)

Каратаев Олжобай Кубатбекович
ПАНТЕОН РЕЛИГИОЗНЫХ ВЕРОВАНИЙ КЫРГЫЗОВ: ВОДА-ЗЕМЛЯ (IDUK JER-
SUB)

Karatayev O.K.
PANTHEON OF RELIGIOUS BELIEFS OF THE KYRGYZ: WATER-EARTH ((IDUK JER-
SUB)

УДК. 947:93/398.5

Аннотация. Макалада байыркы жана орто кылымдардагы кыргыздардын диний ишенимдеринин пантеону изилденет. Белгилүү болгондой бул пантеонго Көк Теңир, Умай эне, Жер-Суу кирген. Байыркы түрк мифологиясы боюнча Жогорку дүйнөдө ааламды (үч дүйнөнү) жараткан, адамга жашоо ыйгарган, кагандарга бийлик жана күч-кубат берген акылман кожоюн Көк Теңир жашаган. Умай эне-балдардын төрөлүшүн жана төрөлгөндөн кийинки убактарда колдоочу, сактоочу мифологиялык эне. Ошону менен бирге, төрөт учурунда аялдарды кырсыктан сактайт деген ишенич кеңири тараган. Умай эне жөнүндөгү түшүнүк Евразиянын түрк- монгол тилдүү элдеринде кенен таралган. Балдардын төрөлүшүн жана алардын төрөлгөндөн кийинки убактарындагы ден соолугун сактаган мифтик эне. Кыргыздар ортоңку дүйнөнү “Ыдук Йер-Суб” – “Ыйык Жер-Суу” деп аташканы маалым. Байыркы мифологияда калкты Теңир жана Умай эне менен бирге Жер-Суунун жогорку духтары дайыма колдоп турушкан. Эпитафиялык жазууларда “Көк Асман (Көк Теңир), Умай жана Йер-Суб бизге улуу жеңиштерди тартуулап турушкан” - деп жазылат. Бул кудайга адамдарга “жакшылык алып келүүчү” жана “жазалоочу” функциялары таандык болгон. Мифологиянын маалыматтарында Йер-Суб кудайы тоолордун кар баскан чокуларында, дарыялардын башаттарында жашашат. Жаз айларында жердин жана суунун кудайларына багышталып курмандыктар чалынып турган.

Негизги сөздөр. пантеон, Жер-Суу, Көк Теңир, Умай, кыргыздар, духтар, мифология, этникалык тарых.

Аннотация. В статье исследуется пантеон религиозных верований древних и средневековых кыргызов, божества верхнего мира – Көк Теңир (Тенгри), Умай эне (Умай), Жер-Суу (Земля-Вода). Владыкой Верхнего мира и верховным божеством древнекыргызского пантеона было божество Тенгри (Небо), которое распоряжалось не только небесными, но и земными делами, в том числе судьбами людей, живущих на земле. Вторым, особо почитаемым древними кыргызами божеством Верхнего мира, была богиня плодородия Умай. По представлениям древних кыргызов и других тюркских кочевых народов она обеспечивала воспроизводство населения, успешное деторождение, благополучное появление на свет «сынов человеческих» и была покровительницей женщин. По мнению ученых это божество относится ко второму уровню иерархии божественного пантеона. Она «олицетворяет родящее, женское начало» и соотносится со средним миром – землей. Еще одним персонажем древнетюркского пантеона, которое исследователи считают повелителем Среднего мира, было божество Йер-Суб, или Ыдук Йер-Суб – «священная Земля-Вода», или «Родина». В древнетюркских источниках это божество всегда упоминалось вместе с Тенгри, или в сочетании с Тенгри и Умай. Это божество соотносится с третьим уровнем божественной иерархии. Ему присущи благотворная и карающая функции.

Ключевые слова. пантеон, Земля-Вода, Көк Тенгри, Умай, кыргызы, духи, мифология, этническая история

Abstrakt. The article explores the pantheon of religious beliefs of the ancient and medieval Kyrgyz, the deities of the upper world - Kok Tenir (Tengri), Umai ene (Umai), Zher-Suu (Earth-Water). The Lord of the Upper World and the supreme deity of the ancient Kyrgyz pantheon was the deity Tengri (Heaven), who controlled not only heavenly, but also earthly affairs, including the destinies of people living on earth. The second deity of the Upper World, especially revered by the ancient Kyrgyz,

was the goddess of fertility Umai. According to the ideas of the ancient Kyrgyz and other Turkic nomadic peoples, she ensured the reproduction of the population, successful childbirth, the successful birth of “sons of men” and was the patroness of women. According to scientists, this deity belongs to the second level of the hierarchy of the divine pantheon. She “personifies the birthing, feminine principle” and correlates with the middle world – the earth. Another character of the ancient Turkic pantheon, which researchers consider the ruler of the Middle World, was the deity Yer-Sub, or Yduk Yer-Sub - “sacred Earth-Water”, or “Motherland”. In ancient Turkic sources, this deity was always mentioned together with Tengri, or in combination with Tengri and Umai. This deity corresponds to the third level of the divine hierarchy. It has beneficial and punishing functions.

Key words. pantheon, Earth-Water, Kok Tengri, Umai, Kyrgyz, spirits, mythology, ethnic history.

Байыркы кыргыздардын эс-тутумунда ааламдын жаралып калыптануусу үч кабат дүйнөдөн турган: Жогорку дүйнө – Көк асман; Орто дүйнө-күрөң түспөл Жер; Төмөнкү дүйнө-жер алдындагы Дүйнө. Ааламдын мындайча модели Күл Тегинге (Чоң жазуу) багышталып тургузулган эпитафийлик жазууда: “*Жогору тарапта Көк асман, төмөндө кара (күрөң) жер жаралганда (пайда болгондо), алардын ортолугунда адам баласы келип чыккан*” [13.37-39; 7.1048]. Илимий адабияттарда белгилүү болгондой эзелки түрктөр, анын ичинен кыргыздар ортоңку дүйнөнү “Ыдук Йер-Суб” – “Ыйык Жер-Суу” деп аташканы маалым. Байыркы мифологияда калкты Теңир жана Умай эне менен бирге Жер-Суунун 17 жогорку духтары дайыма колдоп турушкан. Эпитафиялык жазууларда “*Көк Асман (Көк Теңир), Умай жана Йер-Суб бизге улуу жеңиштерди тартуулап турушкан*” - деп жазылат [13.37-39].

Л.П.Потапов даана белгилегендей чыгыш түрктөрүнүн эс-тутумунда, кабылдоосунда “*түрк жоокерлеринин татаал аскердик жүрүштөрүндө жана ири жеңиштеринде*” жогоруда эскерилген үч кудай тең колдоочу, сактоочу, жардамчы милдеттерди аткарышкан жана болочок жеңиштерди камсыздашкан (Потапов, 1973:269). Даниялык изилдөөчү В.Томсен Жер жана Сууну духтар деп атаган, кийинчерээк В.В.Бартольд жана В.Радловдордун бул персонаждарды духтар эмес, кудайлар деген тыянактарынан соң көз карашын өзгөрткөнү маалым. Байыркы түрк тилдүү элдердин диний ишенимдериндеги Жер-суу маселесине Жан Поль-Ру бир нече ирет кайрылган. Автор орто кылымдардагы калктардын жашоо турмушундагы Йер-Субдун Теңир кудайы менен бирге ээлеген ордуна өзгөчө маани берген [22.161]. Кийинчерээк жарык көргөн эмгектеринде ушул эле француз изилдөөчүсү Жер-суу бирдиктүү кудай болгон деген тыянакка келген. Өзгөчө, автордун көңүлүн “*iduk*” – “*ыйык*” деген эпитети өзүнө бурган [23.172-173].

Кошо-Цайдамдагы (Орхон, Монголия) көк түрк жазма эстеликтердеги маалыматтарда Ашина династиясына “*мамлекетти, элди башкаруу шыбагасы “Көк Теңир” тарабынан ыйгарылгандыгы, Умай-эне жана Йер-Суб (Жер-Суу) колдоосу менен элди, мамлекетти башкарууга келишкендери*” жазылган (караңыз: Орхон-Енисей текстери, 1982). Мифологиянын маалыматтарында Йер-Суб кудайы тоолордун кар баскан чокуларында, дарыялардын башаттарында жашашат. Жаз айларында жердин жана суунун кудайларына багышталып курмандыктар чалынып турган [2.599]. Байыркы диний ишенимдеринин пантеонундагы персонаждардын бири болгон “ыдук Йер-Суб” И.В.Стеблеванын белгилөөсүндө кудайлардын иерархиясынын үчүнчү деңгээлинде (орунда) орун алган. Бул кудайга адамдарга “*жакшылык алып келүүчү*” жана “*жазалоочу*” функциялары таандык болгон. Тоңокукка багышталган эстеликтеги жазууларда: “*Көк асман, Умай жана Ыйык жер-суу бизди каргайт, жазалайт*” – деген саптар бар (Стеблева, 1972: 214). Бул кудай эзелки түрктөрдүн эс-тутумунда ортоңку дүйнөдө жашаган экен [21.15-216]. Енисейдеги жазуу эстеликтеринин дээрлигинде көзү өткөн адамдын “*Жогорку жана Ортоңку дүйнөлөрдү чагылдырган көктөгү күндүн жана айдын чачкан нурларын көрүүдөн, жер-суунун жыргалын татуудан биротоло айрылгандыгы*” жыш эскерилет [9.134]. “*Ыдук Йер-Суб*” же “*Жер-Суу*” – “өлкө, мамлекет, Ата-Мекен” маанилерин туюнтат. “Байыркы түрк сөздүгүндө” бул лексиканын бир мааниси “жер”, “өлкө” дегенди туюнтат [8.258].

Кыргыздардын *Ыйык Жер-Сууга* сыйынуусу Енисейдеги эпитафиялык жазуу эстеликтеринде да чагылдырылат. Барлыктагы үчүнчү эстеликте (Е-7) кыргыздын Байна Сангун аттуу генералынын уулу Күлүк Чор тууралуу сөз болот. Мемориант: 1) “Мен Байна

Санун уулу Күлүг Чур. 2) Муңсуз улгайдым. Муңум бул эле: 3) Теңирдеки (көктөгү) күнгө, жердеги элиме бөкбөдүм (тойбодум). 4) Өргөдөгү канышамдан, өзүмдүн (?) уулумдан айрылдым [14.149]. Бегредеги (Тыва) Е-12 кыргыз жазуу эстелигиндеги эпитафиялык жазуу 67 жаштагы адамга, болжолу журт сыртында жүрүп (аскер жүрүшү) көз жумган Төр-Апа Ичреки аттуу мамлекеттик ишмерге багышталган. Жазууда Жер-Суу кудай тууралуу сөз болот: 1) “Мен Төр-Апа Ичреки он беш жашымда... тарбиясына алынганмын... Күн, ай көрүүдөн калдым...4) **Жеримден, аттигиниң суумдан айрылдым...** 5) Журтумдан, күнүмдөн, курдашымдан айрылдым... 6) Элиме (мамлекетиме), ханыма (каганыма) бөкбөдүм... көрүүдөн калдым... (Орхон-Енисей текстери, 1982: 153-154). Минусинскидеги музейде сакталып турган VI-VII кк. таандык кыргыз жазуусунда: 1) “**Өз жерим, ыйык жерим** (Өз йерим ыдук йерим), сизге, өз элим, каным, күн, катын, эрим... 2) Жүз эр, тууган-туушканым сиздерге, миң эр, журтума, сиздер кайраттан, журтум, ийги (мыкты) атам” – деген саптар жазылган [14.184].

Болжолу, көчмөндөр сыйынган бул культтун составдык бир бөлүгү катары кытай жазма булактарында эскерилген “кудайдын жери” деп аталган тоо чокулары жана *“ата-бабалардын уруулук үңкүрлөрү”* болгон [4.230-231]. С.Г.Кляшторный ыйык деп кабыл алынган жерлер, анын ичинен тоо чокулары жана уруга таандык болгон бабалардын үңкүрлөрү Ыйык Жер-Сууга сыйынуунун составдык бир бөлүгү болгондугун баса белгилейт [9.134]. Мисалы, байыркы түрктөрдүн сыйынган тоосу **Ötükan** бир эле учурда корук аймагы болгондугун белгилөөгө болот. II Чыгыш Түрк Каганатынын өкүмдарлары болгон Күлтегин жана Тоңюкукка багышталып тургузулган эпитафиялык эстеликте (Монголия, VIII к. Кошо-Цайдам) **Ötükan** топоними бир нече ирет эскерилген. **Ötükan** – Селенге дарыясынын агымдарына жайгашкан байыркы уйгурлар (токуз-огуздар, телелер) байырлаган тоолуу-токойлуу жердин аталышы катары баяндалат [1.28-29]. Л.П.Потапов бул маселеде П.Пелльо ж.б. изилдөөчүлөрдүн **Ötükan** топонимикалык аталышы тууралуу пикирлерин эске алып, байыркы түрк доорунда эскерилген **Ötükan** – байыркы түрктөр мекендеген жердеги тоонун аталышы, ал эми терминдин өзү кудайдын аталышы катары калыптанган. Илимпоз аталган ыйык тоолор (бийиктиктер) жалпы уруулук менчиктеги жерлерде жайгашкан, уруу мүчөлөрү ошол тоолордо ата-бабалардын арбактарына, тоолорго жана Көк асманга багышталган жамааттык табынуулар ишке ашырылган [187.106-117].

Хунну доорундагы жайчы-бакшылар өздөрүнө тийешелүү болгон касиеттер аркылуу Жер-суу, аба-ырайына таасир бергендиктери тууралуу маалыматтар кытай жыл баяндарында эскерилет: “б.з. III к. Хунну мамлекети кулагандан кийин, түндүк хуннулардын бөлүнүп чыккан мамлекети кытай жазма булактарында “Юэбань” деген ат менен эскерилет. Азыркы Тарбагатайдын аймагында жашаган *юэбаньдардын* тили жана үрп-адаттары түрк тилдүү гаоцзюйлар (телелер) менен бирдей эле. “Бей-ши” династиялык жазма булагында эскерилген жайчы-бакшыларды Иакинф Бичурин кытайчадан “көзү ачык жреңтер” маанисинде которгон. Б.з.449-ж. хуннулар кытайлар менен болгон согушта жайчы-бакшылар *жамгыр жана карды бороон менен кошо чакырышып, сел каптатышкан, натыйжада кытайлар зор зыян тартышкан экен* [4.231; 20.120]. Кытай жазма булагы “Суй-шу” (Суй династиясы, б.з.581-618 жж.) б.з.ч. I миң жылдыктын аягында (б.з.ч. II-I кк.) сюннуларда (хунну) жайчы-бакшылар болгондугун, кытайча – “wu” деп аталышарын эскерет. Анда жайчы-бакшылар **жердин духуна** багыштап курмандык чалгандары, дуба-магиялардын жардамы аркылуу хунну аскерлерине көмөк бергендери айтылат. Хунну шаньюйлары аскерлер сапарга чыккан жолго арналган, токтогон өргүүгө, **ашууларга, кечкен сууларга багышталган курмандык чалууларга буйрук беришкен**. Алар бул шамандар аткарган магия-дубалардын Хань (кытай) аскерлеринин кырсыктап жеңилүүсүнө көмөк берет деген ишеничте болушкан [17.Вып.2.120].

Жолго, ашууга, суу боюна курмандык чалуунун элементтерин бүгүнкү кыргыздар үрп-адаттарында сактап келе жатышат. Мисалы, ашуудагы обоо таштар, дарыялардын боюнда түлөө өткөзүү ошол байыртадан келе жаткан салтты чагылдырат. Кытайдын “Үч падышачылык доорундагы” (“Троецарствие”) Вэй династиясынын (220-266 жж.) булактарында Гаогюйлардын (телелер) жайчы-бакшысынын чагылган түшкөн жерге кой көмүлгөндөн соң дуба окугандыгын баяндаган. Ошол эле Кытай жыл баяндары Жуаньжуан (Жужань, б.з. IV к. орто чени – 552-ж.) мамлекетинин каганынын өргөөсүндө дуба окуп, жайчылык, көз ачыктык кылган, адамдарды духтардын жардамы менен дарылаган аял-бакшы тууралуу кабар беришет [5.Т.2.215-216]. Тарыхый булактагы сюжеттен кыпчак-куман (половец) хандары да башкы жайчы-шаман болушкандыгын, бөрүлөр алардын негизги колдоочусу болгондугун көрүүгө болот. Белгилүү

византиялык (грек) тарыхчысы Феофилакт Симокатта (Feofilaktus Simokates) Чыгыш Европага көчүп келген түрк уруулары тууралу б.з. 595-ж.”түрктөр эң оболу күйгөн отко өзгөчө мамиле жасашат, *абага, жерге, сууга* аяр мамиле жасашат, *жер тууралу ыр айтышат, бирок, асман менен жерди жаратканды кудай деп таанышат*” – деп жазган.

Теңиртоолук кыргыздар жаз келгенде жана күзүндө “мазар” деп эсептелген тоо этектериндеги бадалдуу, булак суусу чыккан жерлерде табиятка багышталган курмандык чалуулар уюштурулган. Мал союлуп, айыл эли биргеликте чогулуп сый-тамак жешкен. Бул салт “*жер-суу тайы / жер суу таяу*” деп аталган. Т.Д.Баялиева “*жер-суу таяу*” расмиси кургакчылык учурунда гана эмес регулярдуу түрдө бир жылда эки жолу: тоолордо чөп чыга баштап, койлор төлдөй баштаганда (эрте жазда) жана үйүр ээлери малды кыштоолорго айдап, татаал кышкы мезгилге даярдана баштаганда (кеч күздө) өткөрүлүп турганын белгилейт [3.12]. Этнограф Т.Д. Баялиеванын айтымында, бул жөрөлгө учурунда уруу мүчөлөрү тамак-ашын даярдап, союла турган мал менен кошо тийиштүү жерге алып барып, аксакалдардан бирөөсү кудайга, жерге, сууга кайрылып, кырсыктардан, оорулардан сактоону суранган. Андан кийин этти казанга бышырып, эт менен кошо тамак-ашын жеген соң Жер-Суу кудайына кайрылып, бата кылышкан. Жер-суу таяу жөрөлгөсүнө жер титирөө, сел жүрүү сыяктуу кырсыктардын учурунда өзгөчө маани берилген [3.12]. Бул салттын параллелдери алтайлыктарда сакталып келет. Аларда “*жер-суу тайыг*” же “*жер-сууга сыйынуу*” дегенди туюнтат. Сыйынуу дарыянын башатында, көлдүн жээгинде өткөрүлгөн, курмандык үчүн ак кой чалынган [20.282].

Бабалардын духтарына келип сыйынуу (Эне-карышкыр) мамлекеттик культка айланган. Бул каада Түрк каганаты кулап, экиге ажыраганда (Батыш жана Чыгыш Түрк каганаттары, 581-659 жж.) да улантыла берилген, түрк кагандары өздөрүнүн тегин, Бөрү культун дайыма эстеп, белгилеп турушкан. Кытай жазма булактары: “...Каган ар дайым Дугинь тоосунда жашайт. Анын өргөөсүнүн оозу (эшиги) ыйык эсептелген күн чыгышка каратылып орнотулган. Ал жыл сайын өз кызматкерлери менен биргеликте бабаларынын үңкүрүнө атайын курмандык чалат. Бешинчи айдын орто декадасында элдин баарын жыйнап, дарыя боюнда Көк Теңирге курмандык чалдыртат... (Бичурин, 1950:23-231). Чыгыш түрктөрүндө болсо каган жана гуй-жэн (тектүү адамдар) жыйналышып бабалардын арбагына, бешинчи айда көпчүлүк эл менен Көккө (Көк Теңир) курмандык чалышары “Чжоу-шуда” баяндалат [20.122]. Батыш Түрк каганатында курмандык чалуу каадасы “бешинчи жана сегизинчи айда” өткөрүлгөн. Бешинчи ай – июнь айынын башталышы, үчүнчү жана сегизинчи айлар азыркы апрель менен сентябрь айларына туура келет. Экинчи жана үчүнчү даталар түшүнүктүү, анткени бул мезгил жайкы көчүп-конуу циклынын башталышы жанеа жайлоодон кайтуунун аягына туура келген, курултайда чарбалык иштер уруулар, элдер ортосунда жайыттарды бөлүштүрүү, көчүп-конуунун багыттары боюнча маанилүү маселелер каралган. Көк Теңирге курмандык чалуу сөзсүз түрдө кайсыл бир майрамга байланыштуу болгон. Жалпы элдик курмандык чалуу каадасы байыркы хуннуларда, гацзюйларда (теле-динлин) да болгондугун кытай жазма булактары тастыктайт.

Түрк кагандары “Көк теңирдин” атайын амири менен башкарууга берилген “Элди” (Түрк каганатын) башкарууда Көк Теңирди, Жер-суу (Йер-суб), Умай-эне менен катар бабалардын духтарына (арбактарына) сыйынуу каадаларын мезгил-мезгили менен өткөрүп турушкан. Кагандар жана мамлекеттик кызматкерлер жылдын бир мезгилдеринде үңкүргө келип сыйынышып, курмандык чалышкан. Үңкүр биринчиден түрктөр үчүн бабалары (чоң аталары) төрөлгөн жай болсо (*Эне-карышкырдын Гаочань-Турфандагы балдарды тууган үңкүр*), экинчиден адамдардын диний-философиялык түшүнүктөрүндө үңкүр эненин жатынын жана жашоонун башталышын туюнткан [20.82]. Бул диний ритуалды өткөрүүнү каган өзү жетектеген.

Хакас этнографы В.Я.Бутанаев фольклордогу эң алгачкы сюжет катары алгачкы (түпкү) мифологиялык бабалардын үңкүрдө төрөлүшүнө токтолот. Белгилүү болгондой түпкү бабанын атасы да, энеси да болгон эмес, ал өзү ошол жердин кыртышында туулган, так айтканда мифологиялык ата-баба ошол жердин эң байыркы жашоочусу, алардын калыптануусу дал ушул аймакта өткөндүгүн белгилейт. Кыргыздардын урпактары болгон хакас урууларынын көпчүлүгүнүн түпкү бабалары үңкүрдө төрөлгөндүгү уламыштарда чагылдырылган [6.134]. Бул уламыштардын келип чыгышы байыркы замандардын түпкүрүнө кетет. Карышкырдын ийиндери, үңкүрлөр тууралу мифологиялык уламыштар эне жатыны (утроба) - Жер-Эне деген

түшүнүккө барып такалары шексиз. Кытай жазма даректери боюнча Көгмөн тоосунан түндүк аймакта жайгашкан же бүгүнкү Хакас-Минусин ойдуңу кыргыздардын эл катары калыптануусунун жана мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүшүнүн бир этабы жүргөн кеңири аймак дегенге толук болот. Мисалы, *Цзянькуньдардын (кыргыздар) түпкү бабасы Цюйманьшань (Көгмөн тоосу – Батыш Саяндар, азыркы Тува-Хакасия аймактары) тоосундагы үңкүрдө туулган*, Цюйманьшань тоосунан түндүгүрөөктө жайгашкан. Алардын өздөрүнүн тектеринин келип чыгышы боюнча айткандарына караганда *Көк Теңирден түшкөн Дух менен Уйдун кошулуусунан* тарашат [16.Т.П.32]. Саян-Алтайдын түрк тилдүү элдеринде уй аты менен ири мүйүздүү малды гана эмес, багыштын, бугунун, кийик-эликтердин ургаачыларын аташкандарын эскерте кетүү зарыл. Огуз каган, Чынгыз-хандын бабалары Көк Теңирдин буйругу түшкөн Духтун (карышкыр) жардамы менен бойго бүтсө, монголдор *Гао Марал жана Борте Чинодон* (Кийик-марал жана Көк жал карышкыр) келип чыгышкандарын енисейлик кыргыздардын айткан уламыштары менен параллел келтирсе болот. Эгерде тарыхый-этнографиялык параллелдүүлүктөргө таянсак, байыркы Енисей кыргыздарындагы Теңирдин Духун жалпы түрк-монгол элдери сыяктуу эле - “*көк жал бөрү*” деп кабыл алса болот.

Байыркы хунну, монгол тилдүү дунхуларда (сяньби), кыргыздарда жана көк түрктөрдө ат оюндары тууралу алгачкы маалыматтар кытай жазма булактарында, хуннулар боюнча европалык хроникаларда бир аздап эскерилет. Түндүк Вэй (Табгач мамлекети же Тоба Вэй, 386-535 жж.) кытай мамлекетинин тарыхчылары: “Император Гоацзунун (471-499 жж.) башкарган доорунда беш гаоцзюй (Теле уруулары) уруусуна кирген бир нече он миң калкы Көк асманга (Көк Теңир) багыштап курмандык чалуу үчүн жыйналышты. Бул чоң жыйында алар (теле уруулары, гаогюйлар) көптөгөн малды курмандыкка чалышып майрамдашты, ат оюндарын, ат жарыштарын уюштурушуп, ырлар менен коштолгон жүрүштөрүн жасашты, эс алышты, бул сыяктуу топтолгон бир нече уруулардын бириккен жыйыны сейрек көрүнүш” – деп жазышат [10.52-53]. Бул курмандык чалуу салтанатына кытай императорунун катышкандыгы белгилүү.

Кытайдын букаралыгын кабыл алган хуннулардын (гунн) дагы бир тобу жөнүндө тарыхый булак төмөндөгүдөй маанилүү маалыматты баяндайт: “...түштүктөгү Шаньюй (хуннулардын жетекчиси) Кытай букаралыгына өткөн мезгилден бери кытай императоруна арналган (багышталган) төртүнчү курмандык чалуу салтын киргизди. Курмандык өткөрүү маалында уруу башчылары мамлекеттик иштерди, эл аралык маселелерди талкууга алышкан, ат чабуу жана төөлөрдү жарыштыруу менен тамашага батышкан” [караңыз: Бичурин, 1950: 119]. Бул жерде көрүнүп тургандай хуннулардын бир тобу башка мамлекеттин букаралыгын алып жатса да башкы каадасын – Көк Теңирге арналган курмандык чалуу салтын унутушпастан аны өз адаттарына төртүнчү салт катары киргизип, мурдагыдай эле ат оюндарын жана төө жарыштарыны уюштурганы айтылат. Хуннуларда жылына үч ирет курмандык чалынган салты тууралу тарыхый булак мындайча баяндайт: “сюннулар (хуннулар) адаттары боюнча Лунчэнде жылына үч жолу курмандык чалышкан, алар дайыма бирдин, бештин жана тогуздун айында, У (кытайча) күнүндө Асман рухуна (Көк Теңирге – О.К.) арнап курмандык чалышкан... Курмандык чалуу маалында (хуннулар) бүт көчтү, элди чогултушкан... мамлекеттик иштерди талкуулашкан, ат чабуу (ат оюндары) жана төөлөрдү жарыштыруу менен тамашага батышкан” [17.15; 11.14].

Кытай жылнаамаларындагы (хроникалары) маалыматтар боюнча хуннуларда (сюнну) Жердин духуна багышталган курмандык чалууну шамандар ишке ашырган. Ошондон улам, кыргыздарда, түрктөрдө да Жердин духуна арналган курмандык чалуу жөрөлгөсүн шамандар өткөргөн деген тыянак айтууга болот. Шамандарга «магиялык каражаттары бар колдоочулар жардамга» келгендиги айтылат. «Сюннулар (хуннулар) сары изге чөп салган кытай аскерлери жүрө турган жолдорго, суулардын жээктерине, кечүүлөрдүн жанына (-Л.П.) койлорду жана булакарды көмүүнү шамандарга табышташкан, Хань аскерлеринин кырылуусу үчүн дубаларды окууларын тапшырышкан» [17.120; 20.119]. Мындан сырткары, хуннулардын (сюннулардын) аскер башчылары, мамлекеттик кызмат адамдары (чиновниктер) чыгышкан төрт аристократиялык уруусунун өкүлдөрү жылына үч ирет Шаньюдун ставкасына жыйналышып, «ата-бабаларга, Көк Теңирге, Жерге (Жер-Суу), адамдардын арбактарына (духтарына), асман духтарына багышталган курмандыктарды чалышкан». «Бул жыйындарда мамлекеттик маанилүү маселелер каралган, ал эми куз айында бир ирет – өлкөдөгү адамдардын жана малдын санын такташып, көзөмөлдөшкөн [10.31]. Хуннулардагы (сюнну) шамандардын аткарган жөрөлгөлөрү бүгүнкү тывалардын (тувалар) күндөлүк колдонушкан жөрөлгөлөрүндө (каада-

салтында) сакталып калган. XX к. баш чендеринде тывалар ашууларга, өткөөл жерлерге, кечүүлөрдүн жанына курмандыкка багышталган «оваа» (кыргызча – обоо таштар. – О.К.) таштарды же кургаган бадалдарды духтарга, жергиликтүү жаратылыш объектилеринин «ээлерине» жолдун шыдыр болушун тилешип жайгаштырышкан. Ошол эле учурда «оваа» таштын жанына тирүү булакарды көмүшкөн учурлар кездешет (Дьяконова, 1973: 161). Байыркы түрктөр да «опа» деп аталган курмандыкка багышталган үйүлгөн таштарды курушкан, бирок кандай жандыкты курмандыкка чалышканы белгисиз [12.56].

Хуннулардын (сюнну) шамандары жана алар аткарган магиялар тууралу башка маалыматтар да айтылат. Хунну шаньюйлары Кытай императорлоруна «жылкы жана тондорду» милдеттүү белектер катары жөнөтөрдүн алды шамандарга «кытай башкаруучусуна духтар аркылуу бактысыздыкты, жамандыкты дубалап жөнөтүүнү» тапшырышкан [20.119]. «Обоо» таштарды куруу кыргыздардын да диний ишенимдеринде орун алган. «Обоо» таштарды бийик тоолордогу ашуулардан көрүүгө болот. «Обоо» таштар өзгөчө Чоң Алай районунун аймагында көп кездешери байкалган.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Аминев, З.Г. Культ священной горы древних тюрков Otukan и ее следы у башкир//Проблемы этногенеза и этнической истории башкирского народа. Материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 70-летию С.Н. Шитовой. Уфа, 22 декабря 2006 года. Уфа: Гилем, 2006. 260 с. С.26–29.
2. Басилов, В.Н. Йер-Су//Мифы народов мира. М.: Советская Энциклопедия, 1991. Т. I. С. 599.
3. Баялиева, Т.Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. Фрунзе, 1972. 168 с.
4. Бичурин, Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 1. М.–Л.: Наука, 1950. 389 с.
5. Бичурин, Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в древности в Средней Азии. – М.–Л.: АН СССР, 1950. – Т.2. – 381 с.
6. Бутанаев, В. Я. Этническая история хакасов XVII-XIXвв. М.: «Наука», 1990. 272 с.
7. Бухарова, Г.Х., Исхакова Ф.А. Символика зоонима буре (волк) в башкирской лингвокультуре//Международный научно-исследовательский журнал. Филологические науки. Вып № 12 (66). Декабрь, 2017. М.,2017. С. 75-79.
8. Древнетюркский словарь / Под ред. Наделяева В.М., Насилова Д.М., Тенишева Э.Р., Щербака А. Москва-Ленинград: «Наука», 1969. 677 с. (ДТС).
9. Кляшторный, С.Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках//Тюркологический сборник. 1977. М.: Наука, 1981. С. 117-138.
10. Кляшторный, С.Г, Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. СПб ГУ, 2005. 346 с.
11. Көчкүнов, А. Көчмөн түрк элдериндеги оюндардын келип чыгышын изилдөөнүн айрым маселелери // Түрк элдеринин салттуу спорттук оюндары. Б.: КТМУ, 2015. 1-20 бб.
12. Малов, С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.; Л.: «Наука», 1959.
13. Малов, С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.–Л.: Наука, 1951. 212 с.
14. Орхон-Енисей тексттери. - Фрунзе: Илим», 1982. 240 с.
15. Материалы по истории киргизов и Киргизии. Т.1. Бишкек, КТМУ. 2002. 234 с.
16. Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана (Извлечения из китайских источников II в. до н.э. – XVII в. Т.П. Бишкек, 2003. 267 с.
17. Таскин, В.С. Материалы по истории сюнну (по китайским источникам). М.: ГРВЛ, 1973, Вып.2. 168 с.
18. Потапов, Л.П. Новые данные о древнетюркском Otukan // Советское востоковедение. №1. 1957. С.106-117.
19. Потапов, Л.П. Умай–божество древних тюрков в свете этнографических данных / Л.П.Потапов // Тюркологический сборник 1972. М.: “Наука”, 1973. С. 265-286.

20. Потапов, Л. П. Алтайский шаманизм. Л.: “Наука”, 1991. 321 с.
21. Стеблева, И.В. К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы //Тюркологический сборник-1971. М.: “Наука”, 1972. С. 213-226.
22. Roux, Jean-Paul. La religion des Turks de l’Orkhon des VII et VIII siecles. RHR, Paris, 683 – 1079. 1962.
23. Roux, Jean-Paul. La morte chez les peuples altaiques ansiens et medievaux d’apres les documents ecrits. Paris, 1966.